

2. Польские студенты в некоторой степени выше оценивают *религию и уважение других людей*, т.е. факторы **нравственные, частную собственность и суверенитет своего государства**.

3. Наблюдается закономерность заметного повышения рейтинга ряда факторов при движении с Востока на Запад. Это относится к гарантиям прав человека, душевному спокойствию и демократии.

Что изменилось во взглядах на ценности у исследуемой молодежи за четыре года?

Результаты говорят о том, что существенная трансформация ценностей студентов не произошла ни в Беларуси, ни в Польше, ни в Германии. Сохранили свой статус ценности-лидеры, остались на прежних позициях ценности аутсайдеры. Незначительные изменения произошли во взглядах студентов-белорусов, которые стали выше ценить карьеру и несколько понизили роль уважения окружающих людей.

На этом основании можно сделать вывод, что пик трансформации сознания постсоветского молодого поколения в нашей стране уже пройден, и его ценностное сознание стабилизировалось.

PROCESUALNOŚĆ STEREOTYPIZOWANYCH PRZEKONAŃ

Mirosław Acewicz

Politechnika Białostocka, Białystok, Polska

Stereotypy nie podlegają zmianie w krótkim czasie lub nieznacznie zmieniają się w okresach długich. Zorganizowana i prowadzona przez wiele lat świadoma „akcja”, mająca dany zestaw przekonań opartych na stereotypie lub stereotypach „zwalczyć”, ma zawsze bardzo ograniczoną skuteczność. Przykładem mogą być choćby instytucjonalne usiłowania mające na celu likwidację treści antyżydowskich. Stereotyp antyżydowski pozostał bez zmian, składając się nadal z tych samych co kiedyś komponentów, z wyjątkiem może wątku „syjonistycznego”. Mechanizmom zmiany przeciwdziała wiele czynników. Ludzie na przykład zwykle aktywnie unikają kontaktów z członkami nielubianych grup, trwałości przekonań stereotypizowanych sprzyja też proces potwierdzania oczekiwań. Generalnie ta bardzo duża odporność na zmianę wynika z prawidłowości o charakterze zarówno poznawczym, jak i motywacyjnym. Choć współcześnie obserwuje się zmianę niektórych stereotypów, bardzo trudno wywołać tego rodzaju modyfikacje w wyniku zamierzonych interwencji.

O stereotypie jest sens mówić tylko wtedy, kiedy jest zbiorem przekonań wspólnych członkom jakiejś społeczności czy kultury. [s. 708] Jako umysłowe reprezentacje grup społecznych są schematami lub prototypami grup społecznych, w których obok stereotypowych przekonań (np. „pijacy”) występuje etykieta grupy (np. „Polacy”). Zazwyczaj jest to wyrazem podstawowej funkcji upraszczania i ujednoznaczniania obrazu otoczenia społecznego poprzez procesy kategoryzacji społecznej. Stereotypy najczęściej dotyczą szerokich kategorii społecznych, takich jak płeć, rasa, narodowość, wiek lub atrakcyjność fizyczna. Wiele stereotypów obejmuje także węższe kategorie społeczne - mogą być one jeszcze częściej używane niż stereotypy szerokich grup społecznych - takie jak bibliotekarze, punki czy politycy. Powstawanie stereotypów uzależnione jest więc od stopnia, w jakim pozwalają one rozróżniać grupy społeczne w wymiarach silnie nasyconych wartościowaniem. Pozwalając podkreślać różnice między grupami, zacierając (lub wyostrażając) zarazem subiektywne różnicowanie osób należących do tej samej grupy

stereotypy stanowią struktury wiedzy użyteczne w opisie grup społecznych. Ale oprócz opisu sugerują zarazem – poprzez silne nasycenie normatywne – określony do nich stosunek. Stereotypowe treści typu „homoseksualiści mają liberalne poglądy polityczne” czy „kobiety są złymi kierowcami” są to w istocie przeświadczenia potoczne, ale i zarazem sformułowania o wyrazistym ukierunkowaniu aksjologicznym.[i], s. 15]

Początkowo zakładano, że stereotypy są z definicji „nietrafnymi”, „nadmiernie uogólnionymi” czy „sztywnymi” przekonania na temat grup społecznych, zaś wiarę w stereotypy uważano za przejaw irracjonalności, podobnie jak uprzedzenia społeczne.[ii], s. 7] Szczególnie rozpowszechnione było rozumienie stereotypu jako specyficznego „fałszu” tam, gdzie w grę wchodzi interesy o charakterze ideologicznym.[iv] Okazało się jednak, że nie wszystkie stereotypy są całkowicie błędne. Wiele z nich zawiera „ziarno prawdy”. Ludzie bardzo trafnie zauważają rzeczywiste różnice między grupami, choć na poziomie stereotypu różnice te bywają zwykle przesadnie wyostrzone, choćby w odniesieniu do cech ich wyglądu fizycznego czy ze względu na typowe dla danych grup role społeczne. Na przykład kobietom jako kategorii społecznej przypisywana jest „opiekuńczość” tylko dlatego, że wiele spośród nich pełni role matek i opiekunek. Stereotypy wpływają więc na tendencyjną interpretację dwuznacznych informacji na temat innych i stanowią źródło „uzupełniających” danych o jakiejś osobie prawdopodobnie w warunkach niedostatku informacji na jej temat. Często bowiem informacja o zachowaniu jawnie sprzecznym ze stereotypem jest osłabiana poprzez przypisywanie przyczyn tego zachowania czynnikom sytuacyjnym raczej niż cechom osoby działającej. Stereotypy zniekształcając informacje sprzyjają występowaniu samospelniających się przepowiedni, zgodnie z zasadą, że oczekiwania – w tym przypadku stereotypowe – żywione wobec ludzi mogą ich skłaniać do postępowania zupełnie nieświadomie w sposób zgodny z owymi oczekiwaniami. W wypadku oczekiwań negatywnych zjawisko to zazwyczaj przyczynia się do zaostrzenia konfliktów. Dzieje się to już na poziomie spostrzegania innych.[v] Tylko jednoznacznie motywowane i zindywidualizowane traktowanie osoby czy grupy spostrzeganej pozwala na ujęcie w możliwie obiektywny sposób. Taką sytuację może wyzwać konieczność uzasadniania swoich sądów albo nawet zwyczajna troska o sprawiedliwość w kontaktach społecznych.

Współcześnie stereotypy wiąże się przede wszystkim z uprzedzeniami. Jako przekonania na temat grup społecznych często uważane są za poznawczy „składnik” uprzedzeń głównie z tego powodu, że – jak pokazuje praktyka – osoby uprzedzone mają skłonność do bardziej negatywnych stereotypów niż osoby nieuprzedzone. Ujawnia to na przykład wyraźnie albo wyjątkowo łatwe usprawiedliwianie czy racjonalizacja praktyk dyskryminacyjnych albo negatywne postawy wobec pewnych kategorii ludzi w sytuacji, gdy jakaś grupa jest systematycznie lepiej traktowana niż inne. W konsekwencji stereotypy często w takiej sytuacji są włączane do ideologii wyznawanej przez grupę i znajdują wyraz w języku danej kultury. Skłonność do uznawania i przejawiania stereotypów może nadto być związana z pewnymi cechami osobowości, szczególnie: autorytaryzmem, czy z emocjonalnymi doznaniem, jakie ktoś wyniósł z uprzednich spotkań z członkami grupy opisywanej stereotypem.

Stereotypy mogą być aktywizowane i podtrzymywane przez wiele mechanizmów. Procesy te podporządkowane są przede wszystkim regułom przystępności.[vi], s. 575-6] Uaktywnienie umysłowej reprezentacji jakiejś grupy, na przykład skutek napotkania jej członka, prowadzi – dzięki rozszerzającej się fali pobudzenia w sieci skojarzeniowej – do

zaktywizowania powiązanych z nią stereotypów, które stają się gotowe do użycia. Niektóre przekonania oparte na stereotypach mogą być też skojarzone ze wspomnieniami dotyczącymi konkretnych osób - napotkanych w przeszłości członków jakiejś grupy. Szczególnie często i łatwo są aktywizowane w kontaktach z członkami nie ulubianych grup społecznych wyzwalając i wpływając na specyficzne spostrzeganie tych osób. Mimo że posługiwanie się przekonaniem o cechach charakteryzujących całą grupę społeczną przy wyciąganiu wniosków na temat jej poszczególnych członków jest nie logiczne i najczęściej niesprawiedliwe w stosunku do tych osób to, głównie w warunkach dużego obciążenia operacyjnych zasobów umysłu, zgodnie ze swą funkcją upraszczania informacji o otoczeniu społecznym i swoisty charakter narzędzia poznawczego, pozwalają one zaoszczędzić czas i wysiłek. Większe jest też prawdopodobieństwo rutynowego posługiwania się nimi, jeśli ułatwiają one spostrzeganie różnic między grupami niż wówczas, gdy nie pełnią takiej funkcji. Łatwiej bowiem o aktywizację stereotypów w warunkach relacji postrzeganych jako „międzygrupowe” niż w sytuacjach „wewnątrzgrupowych”, co przynajmniej częściowo służy wspieraniu pozytywnej identyfikacji z własną grupą. Sprzyjają też odwoływaniu się do przekonania stereotypizowanych silne stany emocjonalne, które upośledzają możliwości przetwarzania informacji oraz sytuacje, w których osoba jest spostrzegana jako typowy członek grupy niż jako ktoś nietypowy. W niektórych wypadkach jest to konsekwencja wyrazistości percepcyjnej. Osoby wyróżniające się jakąś łatwo dostrzegalną cechą (przyciągającą uwagę) częściej stają się obiektem procesu stereotypizacji. Może to tłumaczyć, dlaczego stereotypowe ujęcia na przykład płci i rasy, oparte na łatwo dostrzegalnych cechach, są silniejsze od innych konceptualizacji opierających się na mniej widocznych atrybutach. W innych wypadkach wyrazistość przyczynia się do spostrzegania negatywnych zachowań jako częstszych i w konsekwencji częściej przypisywanych grupom społecznym i sądom o nich. Efektem tego stanu jest z reguły niesprawiedliwa ocena i reakcja na jednostki, nie uwzględniająca możliwej nietrafności powstałego w ten sposób przekonania bądź faktu, że spostrzegana jednostka odbiega od stereotypu swojej grupy.

Wykształcając się i utrzymując w wyniku wielu motywacyjnych i poznawczych tendencji stereotypy jako zestaw przesadzonych lub nietrafnych przekonań są zwykle silniejsze w odniesieniu do grup obcych niż własnych. Zapewne dlatego, że kontakty z przedstawicielami grup obcych mają często charakter interakcji międzygrupowych - a nie tylko kontaktów interpersonalnych - a także dlatego, że towarzyszy temu zjawisko deindywidualizacji. Oznacza ono utratę poczucia indywidualnej tożsamości i prowadzi do rozluźnienia hamulców, które powstrzymują człowieka od niewłaściwych zachowań i występuje zwykle wówczas, gdy jednostka znajduje się w dużej grupie, ale nie tylko.^[vii] Inną konsekwencją tego, że stereotypy grup obcych są ogólnie bardziej negatywne i krańcowe niż stereotypy grup własnych, jest zjawisko jednorodności grupy obcej, przejawiające się w spostrzeganiu większego podobieństwa między członkami grupy obcej niż między członkami grupy własnej. Jednym z mechanizmów podtrzymywania stereotypów jest wpływ oczekiwań powodujących kodowanie i przetwarzanie informacji w sposób zgodny z treścią stereotypu. Ludzie selektywnie poszukują informacji raczej potwierdzających niż obalających posiadane stereotypy. Wzbudzone stereotypami oczekiwania ukierunkowują uwagę na informacje zgodne ze stereotypami. Informacje takie są też łatwiej zapamiętywane i włączane do tworzonych przez jednostkę poznawczych reprezentacji grup społecznych. Inny mechanizm podtrzymujący stereotypy to przypisywanie zachowań z nimi sprzecznych

czynnikiem sytuacyjnym oraz unikanie sytuacji, w których stereotypy mogłyby zostać obalone. Ze względu na ważne funkcje dla jednostki, stereotypizowane przekonania podlegają nie tylko procesom, które je utrwalają, ale także efektem wynikającym z tendencji do podtrzymywania zgodności poznawczej, jakie zakłada teoria dysonansu poznawczego. Choć ludzie są w stanie zaprzestać posługiwania się nimi, jest to nieczęstym zjawiskiem, gdyż oderwanie się od takich przekonań wymaga wysiłku poznawczego, tym bardziej, że ich nasycenie treściowe podlega swego rodzaju „dziedziczeniu”. Mając charakter wybitnie ponadindywidualny, w zasadzie niezależny od właściwości poszczególnych psychik swoich nosicieli, z pokolenia na pokolenie przechodzą na przykład niemieckie stereotypy o Polakach typu „polskie porządki” czy „polski sejm”.

Generalnie zakłada się, że zmiana stereotypów następuje bądź w wyniku bezpośrednich kontaktów z przedstawicielami stereotypizowanej grupy, zaprzeczającymi stereotypom, bądź na skutek zmian zachodzących w samym podmiocie, które sprawiają, że stereotypy przestają mu być potrzebne. Zazwyczaj jednostka zmienia poglądy na temat grupy obcej w wyniku kontaktów z jej członkami postępującymi w sposób zaprzeczający stereotypowi. Zmiana taka może mieć charakter albo stopniowy, na zasadzie „księgowania” pozytywnej i negatywnej informacji, albo nagły i skokowy - na zasadzie „nawrócenia się” na przeciwne poglądy. Oba typy reorientacji wymagają pozyskania informacji sprzecznej ze stereotypem w wyniku kontaktu z członkiem stereotypizowanej grupy, co jednak jest zjawiskiem rzadkim. Wiele tego rodzaju kontaktów nie daje członkom stereotypizowanych grup możliwości zachowania się w sposób, który przeczyłby stereotypom na ich temat. Przeciwnie, wiele kontaktów może prowokować raczej do zachowań potwierdzających stereotyp, na przykład w wyniku nierówności statusu kontaktujących się osób. Niektóre ze stereotypów są trudne do zmiany z uwagi na to, że przeczące im zachowania rzadko pojawiają się w trakcie codziennych interakcji społecznych, nawet u osób pozbawionych stereotypowej cechy. Odnotowanie zachowań sprzecznych ze stereotypem nie musi wcale prowadzić do jego zmiany. Często kontakt z członkiem grupy obcej nie jest traktowany jako istotny z punktu widzenia relacji międzygrupowych. Choć więc poglądy na temat konkretnych osób ulegają, bywa, zmianie, osoby takie mogą być spostrzegane jako nietypowi przedstawiciele grupy obcej, co przeciwdziała zmianie wizerunku całej grupy. Jeżeli obserwowane zachowanie ma charakter krańcowo sprzeczny ze stereotypem, prawdopodobne staje się umieszczenie spostrzeganej osoby w odrębnej podkategorii, przy jednoczesnym pozostawieniu oryginalnej kategorii w niezmienionej postaci. Jednak w niektórych przypadkach bezpośredni kontakt może powodować zmiany długofalowe, nawet nie wpływając bezpośrednio na rodzaj cech przypisywanych stereotypizowanej grupie, może bowiem zmieniać spostrzegane różnicowanie stereotypizowanej grupy pod względem zawartych w stereotypie cech. Pozytywne konsekwencje takiej zmiany mogą polegać na poddawaniu w wątpliwość użyteczności stereotypu jako umysłowego narzędzia kategoryzacji i spostrzegania ludzi, co może osłabiać skłonność do stereotypizacji w przyszłości.

Zmiana stereotypizowanych przekonań może ponadto dokonać się w wyniku osłabienia potrzeby ich używania przez jednostkę. Mimo że stereotypy ulegają automatycznej aktywizacji wskutek samego pojawienia się przedstawicieli stereotypizowanej grupy, jest mało prawdopodobne, aby równoczesnej aktywizacji ulegały wszystkie stereotypy związane z danym człowiekiem. Ten sam człowiek może bowiem być kategoryzowany na wiele

różnych sposobów - kobieta, Niemka, prawnik - a osoba spostrzegająca może wykazywać znaczną plastyczność w aktywizowaniu jednej z takich kategorii. Poza przekonania oparte na stereotypach można więc wyjść, używając zindywidualizowanej informacji na temat spostrzeganego człowieka, ale także poprzez posługiwanie się innymi, mniej szkodliwymi kategoriami, bądź też poprzez aktywne przeciwstawianie się uleganiu stereotypowi w kontakcie z konkretną osobą. Techniki takie mogą być szczególnie skuteczne u egalitarystycznie nastawionych ludzi, i tak już przekonanych o szkodliwości stereotypów, choć nie zdających sobie początkowo sprawy, w jakim zakresie wpływają one na ich własne postępowanie. Niebezpieczeństwem związanym ze świadomym tłumieniem stereotypu przy jednej okazji jest wzmocnienie jego wpływu na spostrzeganie przy innych okazjach. Przekonania na temat grup społecznych mogą też zmieniać się poprzez swoje związki z innymi cechami osobowości człowieka wraz ze zmianą tychże cech, na przykład w wyniku poprawy samooceny, zredukowania poziomu odczuwanych frustracji lub wskutek wzrostu wykształcenia.

Stereotypy powstają i utrzymują się dzięki temu, że spełniają pewne funkcje ułatwiające jednostce i grupie zaspokajanie ważnych potrzeb psychicznych. Potrzeba bycia akceptowanym i cenionym może prowadzić do konformistycznego internalizowania przekonań opartych na stereotypach i ich modelowania. Podwyższanie samooceny i poszukiwania pozytywnej tożsamości społecznej zwykle powoduje, że stereotypizowane przekonania grup własnych stają się pozytywne, zaś grup obcych, których jednostka nie jest członkiem - negatywne. Użycie ich zaś może być obrazem rzutowania negatywnych cech własnych na słabe, mniejszościowe grupy społeczne albo przenoszenia na takie grupy agresji. Pole stwarzają również same stosunki międzygrupowe. Pojawianie się takich przekonań jest szczególnie prawdopodobne w sytuacji konfliktu międzygrupowego i odwrotnie, czas pokoju i współpracy (uświadomienie celu nadrzędnego, wspólnego dla skonfliktowanych grup) uprawdopodobnia jeśli nie zanik wzajemnych stereotypów negatywnych, to przynajmniej ich zmianę wraz ze zmianą charakteru relacji między grupami.

ⁱ Reber S. A., Słownik psychologii, Warszawa 2000, s. 708.

Zob. Kłoskowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.

ⁱⁱ Stephan W. G., Stephan C. W., *Wywieranie wpływu przez grupy. Psychologia relacji*, Gdańsk 1999, s. 15.

ⁱⁱⁱ Abate M., Berrien F. K., *Validation of stereotypes: Japanese versus American students*, *Journal of Personality and Social Psychology*, 1967, s. 7.

^{iv} Takie podejście wydaje się dominować w anglosaskim kręgu kulturowym. Popularne jest tam bowiem nadal mniemanie o nieuchronnie ideologicznym charakterze samych stereotypów i ich opisów w naukach społecznych i humanistycznych. Stereotyp „znieszczałca” rzeczywistość, stąd teza, że należy je zastępować („zwalczać” lub „przełamywać”) wiedzą wolną od niedogodności przypisanych stereotypowi. Stanowisko takie występuje również nagminnie w publicystyce.

Zob. Kapiszewski A., *Asymilacja i konflikt. Z problematyki stosunków etnicznych w Stanach Zjednoczonych Ameryki*, Warszawa-Kraków, Zeszyty Naukowe UJ, 733, Prace Polonijne, z. 9.

^v Ludzie nadto często posługują się stereotypami w charakterze heurystyk czy też „drog na skróty” zastępujących wymagające większego wysiłku procesy spostrzegania osób, w których każda osoba jest odbierana w sposób zindywidualizowany.

^{vi} Cialdini R. B., Kenrick D. T., Neuberg S. L., *Psychologia społeczna. Rozwiązane tajemnice*, Gdańsk 2002, s. 575-6.

^{vii} Szczególnie szybko deindywidualizacja postępuje w sytuacji więziennej i to bez względu na posiadane cechy osobowości. Ludzie – eksperymenci „więźniowie i strażnicy” Filipa Zimbardo - zaczynają zachowywać się wtedy w sposób wyznaczony rolą, w jakiej występują.